

КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ КНЯГИНИ МАРІЇ ЛЮБОМИРСЬКОЇ : ЕПІЗОД З ЖИТТЯ 1915 р. (НА ПІДСТАВІ МАТЕРІАЛІВ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ У м. КИЇВ)

Серед джерел з дослідження польської аристократії, зокрема шляхти Рівненського повіту Волинської губернії, є матеріали справи 698, опису 2, фонду 315 ЦДІАУ у Києві про притягнення до кримінальної відповідальності княгині Марії Любомирської під час відвідання військовополонених австрійських офіцерів у госпіталі м. Рівного 6 березня 1915 р. Вона звинувачувалася у: застосуванні фізичної сили до вартового госпіталю, відвіданні військовополонених у невідповідний час, зневазі до чергового лікаря.

7(20) травня 1915 р. провадження у справі було припинене, оскільки звинувачення, вказане в 1-му пункті, – недоведене, а звинувачення, викладені у інших пунктах, – не відповідають складу злочинів.

Ця справа є яскравим прикладом того, що шляхетське походження не вберігало осіб від кримінальних переслідувань. Навпаки, належність до польської аристократії навіть на початку ХХ ст. могла спричинити упереджене ставлення при оцінці тих чи інших дій її представників.

Ключові слова: шляхта, Рівненський повіт, Волинська губернія, кримінальне переслідування, склад злочину.

Среди источников к исследованию польской аристократии, в частности шляхты Ровенского уезда Волынской губернии, есть материалы дела 698, описания 2, фонда 315 ЦГИАУ в г. Киеве о привлечении к криминальной ответственности княгини Марии Любомирской во время посещения военнопленных австрийских офицеров в госпитале г. Ровно 6 марта 1915 г. Она обвинялась в: применении физической силы к караульному госпиталю, посещениях военнопленных в несоответствующее время, пренебрежении к дежурному врачу.

7(20) мая 1915 г. производство в деле было прекращено, поскольку обвинение, указанное в 1-ом пункте, – недоказано, а обвинения, указанные в других пунктах, – не соответствуют составу преступлений.

Это дело есть примером того, что шляхетское происхождение не оберегало лиц от криминальных преследований. Наоборот, принадлежность к польской аристократии даже в начале ХХ века могла вызвать предвзятое отношение при оценке тех или иных действий ее представителей.

Ключевые слова: шляхта, Ровенский уезд, Волынская губерния, криминальное преследование, состав преступления.

Volyn Joining to the Russian Empire by the second (1793) and third (1795) divisions of the Rich Pospolita has made it possible to realize the aspirations of the Russian autocracy in ruling the region, particularly by displacing the privileged hitherto layers from the top positions in all spheres of life.

One way to achieve the aim were sustainable lawsuits in civil matters the subject of which was the gentry's land seizing from the Volyn Chamber property, the Orthodox church institutions, rural communities and other landowners, as well as funds collection from the gentry-defendants on the basis of debt receipts or bills.

The criminal gentry proceedings were numeral. Massive criminal cases were opened on nobles charges of the commitment to rebellion. However, in the early twentieth century the Gentry fall under the Empire law enforcement scrutiny.

Thus, it is not surprising is that to determine social position of the elite of Polish society aimed both domestic and foreign researchers.

However, a comprehensive study of the Polish aristocracy, including Volyn province Rivne district gentry during the late XVIII – early XX centuries may be done by studying both published and unpublished documents.

Therefore, the purpose of this publication is the introduction to the scientific use of archival materials that illuminate the life of the Volyn region gentry in the in the 1915 during the First World War.

One of archival sources are the materials of the case 698, description 2, of Archives fund 315 describing the prosecution of the representative of one of the most powerful noble families Princess Mary Lubomirska while visiting imprisoned Austrian officers in Rivne hospital on the 6th of March 1915. The princess was accused of:

1) the use of physical force to the prisoners hospital guard, which prevented the Princess to enter the room

2) visiting prisoners at inappropriate hours (at 8 pm), which is in violation of the hospital rules (prisoners visiting was allowed between 15 and 17 hours).

3) neglecting the doctor, by communicating exclusively Polish in excessive tone and returning to the prisoners room.

However, while studying the investigation materials the chief of the military judiciary unit under the chief of the Southwestern Front armies on the 7(20) May 1915 found it necessary stop the proceedings. He concluded that the charge specified in the first paragraph is unproven, and accusations contained in other items – those that do not meet the crime.

Therefore, this case is a prime example of the fact that the gentry origin couldn't protect from criminal prosecutions. On the contrary, belonging to the Polish aristocracy, even in the early twentieth century could cause prejudice in the evaluation of certain actions of its members.

Keywords: szlachta (gentry), Rivne district, Volyn province, criminal prosecution, essential elements of offence.

Наприкінці XVIII ст. внаслідок другого (1793) та третього (1795) поділів Речі Посполитої Волинь увійшла до складу Російської імперії. Особливістю ситуації, яка склалася, було те, що якщо у Речі Посполитій шляхта була панівним владним прошарком, то в Російській імперії вона потрапила у суспільство, в якому домінувало над усіма станами самодержавство, і тепер її становище перетворилося на субдомінантне та мало дуалістичний характер. Зокрема, по-перше, щодо російського дворянства і царату, як відмінне за національно-релігійними та суспільно-політичними традиціями; по-друге, дворянство, хоч і займало у Російській імперії панівне становище на ієрархічній становій драбині суспільства, проте було залежним від волі монарха [1, арк. 26]. Залишився неподоланим польський патріотизм, прагнення відродження власної держави.

Належність особи до шляхетського стану у XIX – на початку XX ст. не гарантувала їй високе соціальне становище та недоторканність у Російській імперії. Навпаки, польські повстання 1830-1831 р. та 1863 р. були використані як підстави для утисків членів шляхетських родин. Метою самодержавства стало зменшення польського землеволодіння та максимальна асиміляція поляків з російськими дворянами чи селянами-однодвірцями.

Заходи органів влади спрямовувалися на зменшення ролі шляхти у суспільному житті (особливо Київського, Волинського та Подільського генерал-губернаторства), послабленні економічної могутності, втрати впливу на культурне (релігійне, освітнє) середовище маєтків та південно-західної частини імперії в цілому.

Одним із способів досягнення мети стали судові позови у цивільних справах, предметами спорів яких були захоплення земель шляхтою у Волинської палати державного майна, православних церковних установ, сільських громад чи інших землевласників; стягування коштів з шляхтичів-відповідачів на підставі боргових розписок чи векселів.

Не поодинокими були кримінальні переслідування шляхти. Масово кримінальні справи відкривалися щодо звинувачення шляхтичів в участі чи прихильності до повстань. Проте і на початку XX ст. шляхта підпадала під пильну увагу правоохоронних органів імперії. Не оминула ця доля одну з представниць рівненської гілки могутньої родини князів Любомирських – Марію Адольфівну Любомирську.

Відтак, не дивним є те, що до з'ясування соціального становища еліти польського суспільства у Російській імперії, її впливу на

економічний та культурний розвиток володінь звертали свої погляди як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники. Проте у їх оцінках шляхетства існує значна відмінність. Крім того, погляди, вчених переважно були зосереджені на дослідженні участі шляхти у повстаннях чи на вивченні результатів ведення господарства, рідше – на з'ясуванні впливу на розбудову маєтків, меценатську діяльність у сфері освіти і релігії.

Зокрема, у радянській історичній науці шляхту досліджували А. Баранович у праці «Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в.» (Москва, 1955) [2], І. Гуржій у монографіях «Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х рр. XVIII ст. до 1861 р.)» (Київ, 1958) [3], «Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)» (Київ, 1958) [4], «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року)» (Київ, 1962) [5], Т. Дерев'янкін у роботах «Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: Текстильне виробництво» (Київ, 1960) [6] та «Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії» (Київ, 1975) [7] та інші.

При написанні даних досліджень були широко використані архівні фонди. Внаслідок цього було введено до наукового обігу значну кількість нових документів, а відтак і фактів. Проте здебільшого вони стосуються польської аристократії України чи ж Волині та її впливу на виробництво у своїх володіннях. Крім того, в радянській історичній науці польська аристократія поставала лише в якості гнобителів українського народу. Проблема утисків прав самих поляків з боку самодержавства висвітлювалася надзвичайно рідко.

Наприкінці XX – на початку XXI століть неопубліковані джерела з зазначеної проблематики введені до наукового обігу у працях Д. Бовуа «Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863)» (Київ, 1996) [8], «Битва за землю. 1863-1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах» (Київ, 1998) [9] та «Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр.» (Львів, 2007) [10], Г. Казьмирчук і Т. Соловійова «Соціально-

економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст.» (Київ, 1998) [11], В. Павлюка «Магнатерія Волині в соціально-економічному житті Правобережжя у XIX ст.» (Острогоз, 2000) [12], О. Прищепи «Вулицями старого міста. Топонімічні дослідження історії Рівного» (Рівне, 1997) [13], «Вулицями Рівного: погляд у минуле» (Рівне, 2006) [14] та «Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.» (Рівне, 2010) [15], М. Щербак та Н. Щербак «Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX століття)» (Київ, 1997) [16].

Ці монографії переважно присвячені висвітленню шляхти під кутом її впливу на економічні процеси. Найбільше соціальне становище польської аристократії вивчене у публікаціях Д. Бовуа, оскільки це є основний предмет його досліджень. Проте, на жаль, французький вчений приділив мало уваги шляхетству Рівненського повіту Волинської губернії.

На початку XXI ст. захищено кілька дисертацій, які присвячені дослідженню шляхетства. Зокрема, це роботи І. Кривошеї «Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії)» (Умань, 2005) [1], В. Павлюка «Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.» (Запоріжжя, 2000) [17].

Однак, досі залишаються не вивченими та не систематизованими судові справи, у яких шляхтичі постають як одна з сторін цивільного чи кримінального процесу.

Тобто, є актуальним всебічне вивчення шляхти та під кутом кримінальних переслідувань, зокрема. Проте воно можливе не стільки завдяки дослідженню праць представників вітчизняної та зарубіжної науки, як переважно шляхом аналізу неопублікованих та опублікованих джерел, у першу чергу судових справ.

Неопубліковані джерела до вивчення шляхти Рівненського повіту в основному містяться в фондосховищах Державного архіву Рівненської області (далі – ДАРО), Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО) та Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі – ЦДІАУ у м. Києві).

Серед фондів ЦДІАУ у м. Києві, які містять кримінальні справи щодо шляхти Рівненського повіту, можна виокремити фонд 315 «Канцелярія воєнного прокурора Київського військово-окружного суду». У ньому зберігається справа, яка містить матеріали про кримінальне переслідування однієї з найбільш заможних шляхтянок Рівненського повіту і Волинської губернії загалом – княгині Марії Любомирської [18].

Справа привертає до себе увагу оскільки, по-перше, підстави порушення переслідування вражають дріб'язковістю: переважно шляхта притягалася до кримінальної відповідальності за причетність до польських повстань, а в цьому випадку – за порушення порядку відвідування полонених у госпіталі, і аж ніяк не за сприяння ворожим силам Російської імперії під час Першої світової війни; по-друге, нетиповим є період провадження: не хронологічні рамки повстань 1830-1831 рр. та 1863 р. і опісля, а 1915 р.

Відтак, метою запропонованої розвідки є аналіз справи 698 опису 2 фонду 315 ЦДІАУ у м. Києві як джерела до вивчення становища шляхти Рівненського повіту Волинської губернії початку ХХ століть, зокрема і у ракурсі кримінальних переслідувань.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання наступних завдань:

1) проаналізувати справу 698 опису 2 з фонду 315 «Канцелярія воєнного прокурора Київського військово-окружного суду» ЦДІАУ у м. Києві;

2) ввести до наукового обігу виявлені матеріали.

Кримінальна справа по обвинуваченню княгині Марії Адольфівни Любомирської була порушена відповідно до висновку воєнно-прокурорського нагляду Київського військово-окружного суду на театрі військових дій, підписаного помічником військового прокурора 11 травня 1915 р.

Вона обвинувачувалася у тому, що:

1) приблизно о 8 годині вечора 6 березня 1915 р. прийшла у 2-ге хірургічне відділення військового госпіталю для відвідання військовополонених офіцерів і, отримавши вказівку вартового Полеруша про заборону відвідувань у пізній час, умисно штовхнула його у плече і пройшла у палату, – покарання передбачені ст. 286¹ ч. 3 і ст. 271 ч. 1

Уложення про кримінальні покарання і виправлення;

2) отримавши вимоги від караулу при госпіталі унтер-офіцера Аверичкіна, завідуючого 2-м хірургічним відділенням госпіталю лікаря Копилова, чергового по госпіталю прапорщика Солоняря та чергового по караулах прапорщика Піотрашевського припинити відвідання полонених офіцерів у зв'язку з пізнім часом, умисно не виконала їх вимогу (згідно правил госпіталю відвідування полонених дозволялося між 15 і 17 год.), – покарання передбачено ст. 29 Уставу Нак. нал. мирових судів;

3) під час пояснень про припинення відвідання полонених з лікарем Копиловим, який перебував при виконанні службових обов'язків, М. Любомирська умисно, з метою його приниження, спілкувалася виключно польською мовою, повернулася у палату полонених; а згодом, викликавши його у палату, на запитання останнього: «Ви, княгиня, хотіли поговорити зі мною?» надмірно знизилася плечима і зневажливим тоном відповіла: «З вами? Ні, з вами я розмовляти не бажую», – покарання передбачено ст. 286 ч. 1 Уложення про кримінальні покарання і виправлення [18, арк. 12-15].

На підставі п. 6 ст. 19 Порядку правил про місцевості, оголошені на військовому становищі, дана справа була вилучена з загальної підсудності і на підставі ст. 1335 книги ХХІV С.В.П. передана Київському військово-окружному суду на театрі військових дій [18, арк. 15зв.].

Відповідно до постанови від 25 квітня 1915 р. у княгині було взято підписку про невиїзд. Відтак, 15 травня вона була змушена звернутися до прокурора Київського військово-окружного суду з проханням надати дозвіл відвідати м. Київ [18, арк. 18]. Її клопотання було задоволене, княгиня отримала дозвіл на право виїзду терміном на 5 днів з обов'язком повідомити про своє повернення [18, арк. 19], про що М. Любомирська і надала інформацію 27 травня 1915 р. [18, арк. 21].

Після ознайомлення з висновком військового прокурора Київського військово-окружного суду на театрі військових дій завідуючий воєнно-судовою частиною при головнокомандуючому арміями Південно-Західного фронту 7(20) травня 1915 р. не погодився

із ним. Свою позицію він обґрунтував наступними положеннями.

Відповідно до першого висновку княгиня Любомирська звинувачувалася у застосуванні фізичної сили до вартового. Свідком інкримінуючого факту був лакей княгині Тимощук, який заперечив цей факт. Вартовий Поляруш не підтвердив факт приниження, оскільки під час повторного допиту він заявив, що нікому і ніколи не говорив про те, що княгиня навмисно його штовхнула курою з метою потрапити у палату та що він на допитах зазначив, що Любомирська пройшла позаду нього; проходячи, вона зачепила своєю дохою-шубою його плече. У зв'язку з цими показами Поляруша слід думати, що покази осіб, які належать до адміністрації госпіталю та свідчать, що Поляруш говорив їм, що ніби княгиня відштовхнула його з метою пройти у палату, не відповідають дійсності.

Таким чином, залишався доведеним лиш факт, що княгиня увійшла в палату полонених після того як вартовий заборонив їй входити. Однак, слід думати, що М. Любомирська не виконала вимог вартового у зв'язку з перебуванням у омані, вважаючи, що якщо раніше вартові вільно її пропускали у палату військовополонених, то і в даний час вартовий перешкоджав пройти лише через непорозуміння.

Відповідно до другого пункту княгиня Любомирська звинувачувалася у невиконанні законних вимог чинів госпіталю і караулу вийти з палати військовополонених. Факт є доведеним, але для його застосування необхідна умисність дій М. Любомирської, її небажання підпорядковуватися законним вимогам. Ця ознака відсутня, оскільки поведінка княгині в госпіталі підтверджує те, що вона перебувала в омані: Любомирська, очевидно, вважала, що якщо їй було дозволено головним лікарем госпіталю відвідування цього медичного закладу, то лише він і може відмінити цей дозвіл. Беззаперечним був факт, що княгиня часто відвідувала у незазначений час госпіталь і ніхто їй не перешкоджав, за винятком останнього разу. Адміністрації медичного закладу було відомо про ці візити і якщо ніхто не перешкоджав княгині, то вона мала

всі підстави вважати, що їй дозволено відвідування.

Відповідно до третього пункту княгиня звинувачувалася у словесному приниженні лікаря Копилова при виконанні ним службових обов'язків.

Для складу злочину, передбаченого цією статтею, необхідне виголошення «*бранных і поносительных*» слів на адресу посадової особи (1 частини статті), чи, хоча б, «*неприличных*» (2 частини статті). Таких слів княгиня не вживала. Існує ймовірність, що фраза «*Я з Вами розмовляти не бажаю*» була сказана М. Любомирською не внаслідок бажання принизити лікаря Копилова, а лише у відповідь на некоректне ставлення лікаря до княгині. Якщо об'єктивно оцінити поведінку Любомирської в госпіталі, то є достовірним, що княгиня хоч і не виконала вимог чинів караулу і посадових осіб вийти з госпіталю (перебуваючи в омані), але вела себе коректно щодо посадових осіб, і тому зовсім незрозумілим є те, чому княгиня мала б намір принизити лише лікаря Копилова за ту ж вимогу, яку їй було пред'явлено іншими особами.

У зв'язку з викладеним, вважаючи звинувачення, вказане в 1 пункті висновку, недоведеним, а звинувачення, викладені у інших пунктах, – такими, що не відповідають складу злочинів, зазначених в 2 і 3 пунктах висновків, головнокомандуючий визнав за необхідне подальше провадження у справі припинити, про що повідомив військового прокурора Київського військово-окружного суду на театрі військових дій.

Щодо заходу попередження за ухилення від слідства і суду – підписки про невіїзд, взятої з княгині, то дана вказівка його скасувати розпорядженням прокурора [18, арк. 22-23 зв.].

5 червня 1915 р. виконуючий обов'язки військового прокурора звернувся у Рівненське повітове поліцейське правління з вказівкою оголосити княгині Любомирській про припинення провадження у справі, у зв'язку з чим скасувати підписку про невіїзд з місця проживання [18, арк. 24].

2 серпня 1915 р. начальник штабу Київського військового округу на театрі військових дій повідомив військового прокурора Київського військово-окружного округу на

театрі військових дій, що припинене слідче провадження 28 липня за № 8481 направлене на зберігання і у штабі отримано [18, арк. 40].

Тобто, в результаті проведеного огляду можна зробити висновок про те, що шляхта перебувала під постійним наглядом та контролем з боку місцевої влади та правоохоронних органів щодо вияву своїх суспільно-політичних поглядів не лише після польських повстань, але і на початку ХХ ст. Шляхетське походження не вберігало осіб від кримінальних переслідувань. Навпаки, належність до польської аристократії навіть на початку ХХ ст. могла спричинити

упереджене ставлення при оцінці тих чи інших дій її представників. Зокрема, прикладом цьому є заведена кримінальна справа по обвинуваченню княгині Марії Адольфівни Любомирської.

Перспективи подальших досліджень полягають насамперед у виявленні, вивченні та введенні до наукового обігу неопублікованих джерел з метою всебічного та об'єктивного дослідження шляхти Рівненського повіту Волинської губернії, з'ясуванні еволюції її соціального становища та місця у суспільному житті протягом кінця ХVIII ст. – початку ХХ ст.

Джерела та література

1. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці ХVIII – початку ХХ ст. (за матеріалами Київської губернії) : дис. ... кандидата істор. наук : 07.00.01 / Кривошея Ігор Іванович. – Умань, 2005. – 169 с.
2. Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волыни в ХVIII в. / Баранович А. – М. : Изд. Акад. Наук СССР, 1955. – 352 с.
3. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х рр. ХVIII ст. до 1861 р.) / Гуржій І. О. – К. : Радянська школа, 1958. – 168 с.
4. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець ХVIII – перша половина ХІХ ст.) / Гуржій І. О. – К. : Держполітвидав, 1958. – 180 с.
5. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVIII ст. до 1861 року) / Гуржій І. О. – К. : Вид. Акад. Наук Укр. РСР, 1962. – 207с.
6. Дерев'янкін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці ХVIII – першій половині ХІХ ст. : Текстильне виробництво / Дерев'янкін Т. І. – К. : Вид. Академії Наук Української РСР, 1960. – 127 с.
7. Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії / Дерев'янкін Т. І. – К. : Наук. думка, 1975. – 279с.
8. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Даніель Бовуа. – К. : ІНТЕЛ, 1996. – 415с.
9. Бовуа Д. Битва за землю. 1863-1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах / Даніель Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 336с.
10. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Даніель Бовуа. – Львів : Кальварія, 2007. – 296 с.
11. Казьмирчук Г. Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ ст. / Г. Д. Казьмирчук, Т. М. Соловійова. – К. : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 174 с.
12. Павлюк В. В. Магнатерія Волині в соціально-економічному житті Правобережжя у ХІХ ст. / Віктор Володимирович Павлюк. – Острогоз : Б. в., 2000. – 183 с.
13. Прищепка О. П. Вулицями старого міста : Топонімічні дослідження з історії Рівного / Олена Петрівна Прищепка. – Рівне : Б. в., 1997. – 151с.
14. Прищепка О. П. Вулицями Рівного: погляд у минуле / Олена Петрівна Прищепка. – Рівне : ПП ДМ, 2006. – 223 с.
15. Прищепка О. П. Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Олена Петрівна Прищепка. – Рівне : ПП ДМ, 2010. – 287 с.
16. Щербак М. Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / М. Г. Щербак, Н. О. Щербак. – К., 1997. – 92 с.
17. Павлюк В. В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в ХІХ ст. : дис. ... кандидата істор. наук : 07.00.01 / Павлюк Віктор Володимирович. – Запоріжжя, 2000. – 165 с.
18. ЦДІАУ у м. Києві, ф. 315, оп. 2, спр. 698.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.
Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.